

دانشگاه لرستان

شاپای الکترونیکی: ۳۹۶۳-۲۳۸۳

دوفصلنامه پژوهش‌های قرآنی در ادبیات

<http://koran.lu.ac.ir>

مقاله پژوهشی

تحلیل تطبیقی آیات و احادیث در شعر مشروطه (ملک‌الشعراء بهار، نسیم‌شمال و میرزاده عشقی)

مرتضی محسنی^{۱*}؛ مسعود روحانی^۲؛ الهه حسن‌پور^۳

^{۱*}دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه مازندران، ساری، ایران.

^۲دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه مازندران، ساری، ایران.

^۳دانش آموخته کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه مازندران، ساری، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

دریافت مقاله:

۱۰ تیر ۱۳۹۹

پذیرش نهایی:

۱۴ دی ۱۳۹۹

ادبیات فارسی که مهم‌ترین بعد هنر ایرانی است بستری مناسب برای عرضه شدن فرهنگ دینی به عنوان یکی از دستاوردهای معنوی بوده است. فرهنگ دینی به عنوان یکی از مهم‌ترین خرده‌فرهنگ‌ها تشکیل‌دهنده فرهنگ کلی جامعه ایران در پس از اسلام، همانند دیگر اجزای پیکره فرهنگ ایرانی، بخش مهمی از درون‌مایه‌ها و عواطف شعر فارسی را به خود اختصاص داده است. درون‌مایه‌های دینی که از منبع قرآن کریم و حدیث شریف سرچشمه می‌گیرند موجب بازتاب آیات و احادیث در ادبیات فارسی شده است. در این مقاله نوع بازتاب آیات و احادیث در شعر عشقی، نسیم شمال و بهار مورد بررسی قرار گرفته است. از این رو با معرفی کوتاه فرهنگ اجتماعی پیش از عصر مشروطه و پس از آن که به سوی الگوی فرهنگی جامعه غیردینی سوق می‌یافت، با ارائه جدول‌ها و آمار، گرایش بهار، نسیم‌شمال و میرزاده عشقی به آیات و احادیث در طول حیات شاعری آنان نشان داده شد. دستاورد پژوهش ناظر بر این است ملک‌الشعراء بهار، در دیوان شعری خود، در استفاده از آیات قرآنی و احادیث به ترتیب با ۲۲۷ آیه و ۱۷۴ حدیث، بالاترین رتبه را نسبت به نسیم‌شمال و عشقی به دست آورده است.

واژگان کلیدی:

آیات، احادیث، شعر

مشروطه، بهار، نسیم‌شمال و

میرزاده عشقی.

^o نویسنده مسئول

پست الکترونیک نویسندگان: mohseni@umz.ac.ir; ruhani46@yahoo.com; elahe.hasanpour.a@gmail.com

استنادی به مقاله:

محسنی، مرتضی؛ روحانی، مسعود؛ حسن‌پور، الهه (۱۴۰۰). تحلیل تطبیقی آیات و احادیث در شعر مشروطه (ملک‌الشعراء بهار، نسیم‌شمال و میرزاده عشقی)، دوفصلنامه پژوهش‌های قرآنی در ادبیات، سال ششم، شماره اول (پیاپی ۹)، صص ۱۷۳-۱۸۶.

Doi:10.52547/koran.6.1.173

۱. مقدمه

فرهنگ اسلامی در قرون اولیه هجری که به دوران انتقال معروف است به شکل‌های گوناگون به کمک زبان و ادبیات عربی، گسترش پیدا کرد، و از آغاز گسترش اسلام در ایران، این فرهنگ در سراسر قلمرو اسلامی رواج یافت. در اوایل این دوران به علت دشوار بودن فراگیری زبان عربی برای ایرانیان و گرایش به فرهنگ پیش از اسلام که انقطاع کامل از آن غیرممکن و غیرطبیعی بود، ایرانیان نتوانستند به سرعت با فرهنگ اسلامی مانوس شوند (طغیانی، ۱۳۸۲: ۱۲۴). اما از آن جایی که قرآن کریم، به زبان عربی نازل و این زبان، زبان فرهنگ و معارف اسلامی شده بود و میزان و معیار سخن فصیح و بلیغ گردیده بود، شاعران و نویسندگان تلاش می‌کردند تا الفاظ و ترکیبات قرآن را در نوشته‌های خود به کار برند و نیز از معانی و مضامین آن اقتباس کنند. (محقق،

۱: ۱۳۵۹)

در قرن دوم هجری ایرانیان با فرهنگ اسلامی بیش‌تر آشنا شدند. با شروع لشکرکشی‌های مسلمانان و پراکنده شدن آنان در ممالک مختلف، احادیث و سنن نبوی نیز که به عنوان یکی از علوم مهم اسلامی در نزد مسلمانان به شمار می‌رفت، به سرعت در سراسر ایران رواج یافت. بدین ترتیب پس از قرآن، می‌توان سنت رسول خدا (ص) و احادیث معصومین (ع) را دومین مرجع شناخت احکام و عقاید اسلامی در نزد مسلمانان دانست.

اما در قرن سوم هجری ایرانیان با فرهنگ اسلامی کاملاً انس گرفتند و در نشر و گسترش آن کوشیدند؛ چنان‌که ناحیه خراسان بزرگ، مرکز نوشته شدن آثار ارزشمندی در تفسیر قرآن، حدیث و دیگر علوم اسلامی به زبان عربی شد. (طغیانی،

۱۳۸۲: ۱۲۶-۱۲۵)

در قرن چهارم که به عصر شکوفایی تمدن اسلامی معروف است، زبان عربی به عنوان زبان دین و فرهنگ اسلامی، حاکم بلامنزاع همه میدان‌های علمی و ادبی شمرده شد و نزد ایرانیان تقدس خاصی کرد. بنابراین اکثر شاعران و نویسندگان ضمن اعتقاد و ایمان کامل نسبت به مبانی اسلامی، گویا به این باور رسیده بودند که ترجمه قرآن و شاید احادیث و کاربرد الفاظ آن‌ها در زبانی جز زبان عربی با دستور شرع سازگار نیست. با همه این احوال، احادیث و روایات اسلامی در دوره‌های بعد به‌خصوص قرن هفتم و هشتم با شدتی بیش‌تر، ادبیات فارسی را تحت تأثیر قرار داده و با فراز و نشیب‌هایی، تا دوران معاصر اثرگذاری خود را دنبال کرده است و در تمامی این دوران هر کجا شاعری برجسته پیدا شده، بی‌تأثیر از معانی و حقایق متون دینی و احادیث و اخبار اسلامی نبوده است. (طغیانی، ۱۳۸۲: ۱۲۷-۱۴۱)

نهضت مشروطه که اولین محصول حضور مستقیم ایرانیان در عرصه اجتماعی بوده است با اثرپذیری شدید از دگرگونی‌های اجتماعی اروپای بعد از انقلاب صنعتی در نیمه دوم قرن سیزدهم هجری شمسی در ایران به وقوع پیوسته است. بسیاری از مشروطه‌خواهان متأثر از دستاوردهای اجتماعی - فکری اروپا، راه نجات ایران را در گریز از ساختار سنتی جامعه می‌دانستند. (آجودانی، ۱۳۸۳: ۱۳۶)

ادبیات مشروطه که پایه‌پای نهضت پیش‌می‌رفت، بازتابی از دگرگونی‌های سریع سیاسی - اجتماعی این عهد بود. شعر این دوره به لحاظ تخیل، شعری بسیار ضعیف است، ولی از نظر زبان قدم‌هایی به جلو برداشته و با رفتن به میان مردم، ارتباط خود را با آنان و زبان کوچ و بازار و زندگی‌شان مستحکم‌تر کرده است. بعضی از درون‌مایه‌های شعر مشروطه که شعرای این عهد بدان نظر کرده‌اند، عبارتند از: آزادی، وطن، زن، غرب و دستاوردهای صنعتی، انتقادهای اجتماعی و

گرفته و نتیجه آن بازتاب آیات به صورت تلمیح، اقتباس، تحلیل و تضمین در اشعار وی بوده است. ملک‌الشعرا در پنج‌دهه حیات شاعری‌اش (۱۲۸۲-۱۳۲۹ش) در قالب‌های قصیده، مثنوی، قطعه، غزل، مسمط و... به شاعری پرداخته است.

جدول شماره ۱: انعکاس آیات در پنج‌دهه شاعری بهار

دهه	تعداد آیات	درصد
دهه اول (۱۲۸۲-۱۲۹۲)	۵۳	۲۳/۳۴
دهه دوم (۱۲۹۲-۱۳۰۲)	۹	۳/۹۶
دهه سوم (۱۳۰۲-۱۳۱۲)	۴۴	۱۹/۳۸
دهه چهارم (۱۳۱۲-۱۳۲۲)	۴۳	۱۸/۹۴
دهه پنجم (۱۳۲۲-۱۳۲۹)	۲۴	۱۰/۵۷
شعرهای بی‌تاریخ	۵۳	۲۳/۳۴
جمع	۲۲۷	۱۰۰

طبق جدول شماره یک، دوره اول شاعری بهار (۱۲۸۲-۱۲۹۲) با جای دادن ۵۳ آیه در خود، رتبه نخست را به دست آورده است. این دهه مصادف است با آغاز جوانی او، هنگامی که در خراسان به سر می‌برد و هنوز شاعر اسماً و رسماً خود را ملک‌الشعرا آستان قدس رضوی می‌دانست و در منقبت و رثای امام رضا (ع)، حضرت رسول (ص) و دیگر معصومین (ع) شعر می‌سرود؛ زمانی که انقلاب مشروطه به پیروزی رسید. دوره سوم شاعری بهار دربرگیرنده اوضاع آشفته اجتماعی-سیاسی جامعه است. بهار نیز در این دوره به بیان مشکلات و مسایل ایران و اصلاحاتی که هر روز صورت می‌گرفت، می‌پرداخت. اشعار این دوره توانسته است دومین رتبه را از لحاظ بالا بودن میزان اشتغال به آیات، به خود اختصاص دهد.

تا حد زیادی دوری از نفوذ دین و فقدان اندیشه‌های صوفیانه. البته برداشت شاعران در برخورد با این مفاهیم متفاوت است. (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳: ۳۴-۴۹)

در این عصر دغدغه اصلی روشنفکران، پیشرفت و ترقی ایران بوده است. این رویکرد موجب شد مشروطه‌خواهان گرایش شدیدی به اندیشه‌های غیردینی پیدا کنند. (گودرزی، ۱۳۸۳: ۳۳) در چنین شرایطی که افکار ضد‌دینی در میان نخبگان و روشنفکران حاکمیت یافته بود برخی از شاعران ادبیات مشروطه متأثر از اندیشه‌های دینی به طرح افکار امروزی خود پرداختند.

این مقاله بر آن است اثرپذیری سه شاعر مشروطه‌خواه یعنی، نسیم‌شمال به عنوان شاعری کاملاً دینی، میرزاده عشقی شاعری که کم‌تر به موضوع‌های دینی روی آورده بود و بهار به عنوان شاعری که به مباحث دینی-ملی گرایش داشته را از آیات قرآن و احادیث نبوی بررسی کند و به سؤالات زیر پاسخ دهد:

۱- میزان اثرپذیری بهار، نسیم‌شمال و عشقی از آیات و احادیث چه مقدار است؟

۲- بهار، نسیم‌شمال و عشقی در استفاده از آیات و احادیث بیش‌تر از چه آرایه‌های ادبی (تضمین، اقتباس، تحلیل و تلمیح) بهره برده‌اند؟

۳- آیات و احادیثی که بهار، نسیم‌شمال و عشقی در طرح افکار خود از آن تأثیر پذیرفته‌اند از لحاظ موضوعی به چه حوزه‌های فکری و موضوعی تعلق دارد؟

۲. تحلیل آیات شعر بهار

دست‌آورد مطالعه شعر بهار حاکی از آن است که وی در دیوان دوجلدی اشعار خود ۲۲۷ بار تحت تأثیر اندیشه‌های قرآنی قرار

برخی از موضوع‌های اجتماعی دربرگیرنده ارزش‌های اجتماعی، روابط اجتماعی، مفاسد اجتماعی و مباحث مربوط به قشرهای عوام و خواص جامعه است. برای نمونه، بهار در تعریف و تمجید از سعدی به عنوان یک نخبه هنری که در جرگه خواص جامعه قرار دارد، می‌گوید:

پای‌بند تو ندارد سردمسازی کس
موسی این‌جا بنهد رخت به امید «قبس»
(بهار، ۱۳۶۸: ۶۹۵)

که اقتباسی است از آیه «إِذْ رَأَىٰ نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجْدُ عَلَىٰ النَّارِ هُدًى.»
(طه: ۱۰)

مباحث دینی با ۵۴ آیه، معادل با ۲۳/۷۸ درصد، دومین رتبه را احراز کرده است. با این که ملک‌الشعرا شاعری اجتماعی - سیاسی است، در متأثر شدن از آیات قرآن کوشید با کلام الهی برخوردی ابزاری نداشته باشد؛ به گونه‌ای که نفس مفاهیم قرآنی برای او حائز اهمیت بوده است. مهم‌ترین

مفاهیم و موضوع‌های دینی که در شعر بهار با آیات قرآن تبیین شده عبارتند از: خدا؛ انبیا مانند: آدم (ع)، ابراهیم (ع)، موسی (ع)، عیسی (ع)، سلیمان (ع) و محمد بن عبدالله (ص)؛ معصومین چون: امام علی (ع)، امام رضا (ع)، امام مهدی (عج)؛ بهشت؛ جهنم؛ مرگ؛ قرآن و دعا. برای نمونه می‌توان به بیت زیر که در منقبت امام رضا (ع) سروده است، اشاره کرد:

ای شب قدر و ای خزانه اجر
وسلام علیک حتی الفجر
(بهار، ۱۳۶۸: ۲۷۵)

یکی از دوره‌ها که با دوره سوم، از لحاظ رتبه، فاصله چندانی ندارد دوره چهارم شاعری بهار است که با جای‌دادن ۴۳ آیه در خود رتبه چهارم را به دست آورده است. این دهه مصادف است با سال‌های تبعید بهار به اصفهان و ایام مطالعه وی در متون ادبی و سنین ۴۷ تا ۵۷ سالگی شاعر. بیش‌تر این آیات در شعرهایی که از سال ۱۳۱۲ تا ۱۳۱۴ به‌ویژه مثنوی بلند «کارنامه زندان» سروده شده، انعکاس یافته است. اما دهه دوم شاعری بهار (۱۲۹۲-۱۳۰۲) که با مهاجرت وی به تهران و تبعیدش به خراسان و نمایندگی در مجلس شورای ملی همراه است، آخرین رتبه را احراز کرده است. در کنار شعرهای تاریخ‌دار، بهار در ۵۳ شعر بی‌تاریخ نیز متأثر از آیات قرآن به سرودن شعرهایش پرداخته است. هرچند شعرهای دهه اول و شعرهای بی‌تاریخ از لحاظ تعداد آیات و درصد برابرند، از جهت مفاهیم و درون‌مایه با هم فرق می‌کنند؛ زیرا در شعرهای بی‌تاریخ، بهار از آیات قرآن کریم بیش‌تر برای طرح موضوع‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... استفاده کرده است.

جدول شماره ۲: جدول موضوعی آیات اشعار بهار

موضوع	دینی	اجتماعی	سیاسی	فرهنگی	اخلاقی	طبیعت	روایی شخصیتی	القیبی	جمع
تعداد	۵۴	۶۲	۳۰	۱۲	۲۹	۱۸	۲۰	۲	۲۲۷
درصد	۲۳/۷۸	۲۷/۳۱	۱۳/۲۱	۵/۲۸	۱۲/۷۷	۷/۹۲	۸/۸۱	۰/۸۸	۱۰۰

بر اساس جدول شماره دو، بهار از آیات قرآن بیش‌ترین تأثیر را پذیرفته است تا موضوع‌های اجتماعی را طرح و تبیین کند. وی می‌کوشید از آیات برای اصلاح و برکشیدن جامعه بیش‌ترین بهره را برد؛ زیرا راهنمایی مردم و مبارزه با جهل و نادانی وی را بر آن می‌داشت مسئولانه به سرایش آن پردازد.

جدول شماره ۳: تعداد آیات انعکاس یافته در قالب‌های شعری

قالب‌های شعری	قصیده	مثنوی	قطعه	مسطب	غزل	ترکیببند	ترجیع‌بند
تعداد	۱۲۹	۲۸	۲۲	۱۶	۱۳	۱۲	-
درصد	۵۶/۸۲	۱۲/۳۳	۹/۶۹	۷/۰۴	۵/۷۲	۵/۲۸	-
قالب‌های شعری	مستزاد	رباعی	دویتی	تصنیف	قصیده مستزاد	مسطب مستزاد	جمع
تعداد	-	۱	-	-	۴	۲	۲۲۷
درصد	-	۰/۴۴	-	-	۱/۷۶	۰/۸۸	۱۰۰

با مشاهده جدول فوق مشخص می‌شود که قالب قصیده با فاصله بسیار زیاد نسبت به بقیه قالب‌های شعری توانسته است ۵۶/۸۲ درصد آیات را در خود انعکاس دهد. قصیده به عنوان یکی از قدیمی‌ترین قالب‌های شعر فارسی بستر مناسبی برای انعکاس تفکرات و دستاوردهای آگاهانه شاعر است. بهار آخرین شاعر بزرگ قصیده‌سرای فارسی است که قصایدی غراً و فراوان سرود؛ به گونه‌ای که قصاید به تنهایی بیش از نیمی از دیوان اشعار او را دربر می‌گیرد.

بعد از قصیده، مثنوی با ۲۸ بیت، معادل ۱۲/۳۳ درصد دومین رتبه را به دست آورده است. بهار پس از قصیده به مثنوی علاقه فراوانی دارد؛ مثنوی‌های او نیز بیش‌تر در موضوع‌های دینی، سیاسی، انتقادی، حماسی و... است. در میان قالب‌های مورد استفاده بهار، قالب‌هایی به چشم می‌خورند که در قالب و محتوا از روش‌های سنتی دور شده مانند مسط‌های مستزاد که می‌شود عنوان قالب‌های نیمه‌سنتی را بر آن گذاشت.

جدول شماره ۴: چگونگی طرح شدن آیات

چگونگی طرح	تلمیح	قیاس	تطبیق	تصنیف	جمع
تعداد	۱۳۰	۵۷	۴۱	۳	۲۲۷
درصد	۵۷/۲۶	۲۵/۱۱	۱۸/۰۶	۱/۲۲	۱۰۰

بر اساس جدول بالا بهار در ۱۳۰ بیت معادل ۵۷/۲۶ درصد به صورت تلمیح از آیات قرآن متأثر شده است. از آنجایی که در تلمیح، شاعر تأثیر غیرمستقیم خود را از آیه‌ای بیان و یا مفهوم آن را در قالب شعر عرضه می‌دارد، اندیشه‌ای قرآنی را با درآمیختن با احساسات خود بیان می‌کند. هم‌چنین شاعر در طرح تلمیحی آیات قرآن از داستان پیامبران به‌خصوص داستان حضرت موسی (ع)، حضرت عیسی (ع) و حضرت یوسف (ع) به ترتیب با بیست و نه بار، پانزده بار و یازده بار بهره‌ای فراوان برده است. مانند بیت زیر:

که تحلیلی است از آیه «سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطْلَعِ الْفَجْرِ» (القدر: ۵) شبی است سرشار از سلامت (و برکت و رحمت) تا طلوع سپیده!

بهار بعد از موضوع‌های اجتماعی و دینی در طرح بقیه موضوعات مانند موضوع‌های سیاسی، اخلاقی، فرهنگی و... از آیات قرآنی و دینی کم‌تر استفاده کرده است. وی در طرح اندیشه‌های سیاسی درباره وصف رهبران مشروطه و دفاع از آنان، توصیف سپاه دشمن، انتقاد از کارگزاران شهربانی و ظلم و ستم‌های آنان و... در طرح اندیشه‌های اخلاقی در پند و اندرز به شاه، جوانمردی، وفادار بودن به عهد و پیمان، صبر و پایداری در مقابل مشکلات جامعه و... و موضوع‌های دیگر چون طبیعت و توصیف بهار، موجودات دریایی، طوفان، ارزش علم و دانش و در سخن گفتن از آرمان‌ها و آرزوهای خود و... به آیات قرآنی متوسل می‌شود. برای نمونه تنها به ذکر یک بیت اکتفا می‌شود. شاعر در بیت زیر، علم و دانش خود را چنین توصیف می‌کند:

ازدهای خامه‌ام در خوردن فرعون جهل چون عصای موسوی پیچان و من موسی او (بهار، ۱۳۶۸: ۵۷۷)

که تلمیحی دارد به آیه «فَأَلْقَىٰ عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُّبِينٌ» (الاعراف: ۱۰۷) (موسی) عصای خود را افکند؛ ناگهان ازدهای آشکاری شد!

بهار شعری است که اشعار خود را در قالب‌های سنتی سروده است. آیات انعکاس یافته در قالب‌های شعری بهار در جدول زیر آمده است:

طبق بررسی‌هایی که از اشعار دیوان نسیم‌شمال به عمل آمده از لحاظ سال سرایش، ابیاتی که به آیه‌های قرآن اشاره دارند از ۲۰۲ مورد، ۱۹۹ بیت آن بدون تاریخ هستند و سه مورد دیگر به سال‌های ۱۳۳۲ و ۱۳۳۳ ه.ق. اختصاص دارند.

جدول شماره ۵: جدول موضوعی آیات اشعار نسیم‌شمال

موضوع	دینی	سیاسی	اجتماعی	فرهنگی	اخلاقی	طبیعت	قلبی	روایی	جمع
تعداد	۷۰	۳۳	۶۳	۷	-	۳	۶	۲۰	۲۰۲
درصد	۳۴/۶۸	۱۶/۲۵	۳۱/۱۸	۳/۴۴	-	۱/۴۸	۲/۸۵	۹/۸۵	۱۰۰

اشرف‌الدین به عنوان شاعری اجتماعی - سیاسی در دیوان شعری خود در ۷۰ بیت، معادل ۳۴/۶۸ درصد، با آیات قرآن به تبیین موضوع‌های دینی دست زده است. توصیف صفت‌های مختلف خداوند چون: بی‌نیازی، غنی‌بودن، آمرزنده گناهان و پذیرنده توبه بودن و...، انبیا و ائمه معصومین (ع) مانند: حضرت آدم (ع)، حضرت ابراهیم (ع)، امام علی (ع)، حضرت فاطمه زهرا (س) و...، وصف قرآن کریم، قیامت، زکات، کفار، روزه، شراب بهشتی، لوح محفوظ، توبه کردن خالصانه از موضوع‌های قابل اشاره شعرهای نسیم‌شمال هستند. به طور نمونه می‌توان به بیت زیر اشاره کرد:

خلیل ار گوسفندی را به راه دوست سربرزد
ولی او کرد از اقوام هفتاد و دو قربانی
(نسیم‌شمال، ۱۳۸۶: ۴۳۰)

که به این آیه اشاره دارد: «وَ قَدْ نَاءُ بِذَبْحِ عَظِيمٍ» (صافات: ۱۰۷) ما ذبح عظیمی را فدای او کردیم.

مباحث اجتماعی با ۶۳ بیت، معادل ۳۱/۱۸ درصد، دومین رتبه را کسب کرده است که با موضوع دینی فاصله چندانی ندارد. بنابراین شاعر در کنار طرح اندیشه‌های دینی با آیات قرآن به طرح مباحث اجتماعی مانند: صلح و آشتی، روابط

جای موسی خالی است و آن عصای موسوی تا که فرعون کسالت را ببلعد در دمی
(بهار، ۱۳۸۶: ۸۱۳)

که آیه مورد اشاره پیش از این آمده است. «اقتباس» که گرفتن کلمه، ترکیب یا عبارتی کوتاه از آیه یا حدیث و آوردن آن در کلام است، دومین رتبه را به دست آورده است. هر چند در اقتباس مایه زیبایی شناختی شعر در مقایسه با تلمیح کم تر است، دل بستگی شاعر نسبت به دو نفیسه دینی - قرآن و حدیث - بیش تر دیده می‌شود. اگر شاعر در تلمیح تأثیری غیر مستقیم از آیات می‌گیرد، در اقتباس مستقیماً از آیات متأثر شده است. برای نمونه می‌شود به بیت زیر اشاره کرد:

انجیری تا دو دانه‌ای بفروشد
خواند هر دم هزار سوره «والتین»
(بهار، ۱۳۸۶: ۵۰۹)

که اقتباسی است از آیه «والتین و الزیتون» (التین: ۱) قسم به انجیر و زیتون.

۳. تحلیل آیات شعر نسیم‌شمال

دست‌آورد مطالعه دیوان اشعار نسیم‌شمال ناظر بر این است که وی ۲۰۲ بار تحت تأثیر اندیشه‌های قرآنی قرار گرفته و این اندیشه‌ها به صورت تلمیح، اقتباس، تحلیل و تضمین در اشعارش انعکاس یافته است. نسیم‌شمال در زمان حیات شاعری‌اش در قالب‌هایی نظیر: مثنوی، قصیده، ترکیب‌بند، مسقط و... به شاعری پرداخته است. البته در به کار بردن آن قالب‌ها تصرف بسیاری کرده به گونه‌ای که موجب تنوع فراوان در شکل این قالب‌ها شده است.

شعری، هرچند قالب‌های سنتی حاکمیت داشتند، قالب‌های مسمط، مستزاد و حتی تصنیف با اقبال فراوانی از سوی شاعران و مردم مواجه شدند. مردم اشعاری را که در این قالب‌ها سروده می‌شدند در محافل می‌خواندند. نسیم شمال هم که شاعری مردمی است، برای ترویج فرهنگ قرآنی از قالب مسمط بیش‌ترین استفاده را برده است. اما مجموعه اشعار نسیم شمال ناظر بر این است که ترجیح‌بندها بیش‌ترین میزان را به خود اختصاص داده است. شاعر در این کاربرد دست به تحولات فراوانی در ترجیعات زده است.

وی از قالب مثنوی و غزل به ترتیب با ۲۷ آیه، معادل ۱۳/۳۶ درصد و ۱۹ آیه، معادل ۹/۴۰ درصد، که دومین و سومین رتبه را احراز کرده‌اند از آیات قرآنی در جهت طرح مسایل و موضوع‌های سیاسی و اجتماعی جامعه بهره برده است.

جدول شماره ۷: چگونگی طرح شدن آیات

چگونگی طرح	تلمیح	اقتباس	تحلیل	تضمین	جمع
تعداد	۱۰۲	۴۶	۵۰	۴	۲۰۲
درصد	۵۰/۴۹	۲۲/۷۷	۲۴/۷۵	۱/۹۸	۱۰۰

نسیم شمال در اثرپذیری از آیات و طرح هنری آن از تلمیح بیش‌ترین استفاده را برده است. ۱۰۲ آیه معادل ۵۰/۴۹ درصد از میان ۲۰۲ آیه انعکاس یافته در شعر اشرف‌الدین، به صورت تلمیح عرضه شده است و بعد از آن تحلیل و اقتباس به ترتیب با ۵۰ و ۴۶ آیه، معادل ۲۴/۷۵ و ۲۲/۷۷ درصد، دومین و سومین رتبه را احراز کرده‌اند. همان‌طور که مشاهده می‌شود میان آمار تحلیل - که آوردن الفاظ آیه‌ای از قرآن مجید یا کلمات حدیثی از احادیث در متن اما با ایجاد تغییراتی در اعراب، یا حروف، است - و اقتباس که آوردن کلمه، ترکیب یا عبارتی کوتاه از آیه یا حدیث بدون دخل و تصرف در آن است، تفاوت چندانی نیست. علت آن هم این است که نسیم شمال علاقه فراوانی به وارد کردن کلمات قرآنی به شیوه

اجتماعی، مفاسد اجتماعی و ناهنجاری‌های آن، هم‌چنین وصف قشرها و لایه‌های اجتماعی جامعه چون: عوام و خواص و زنان و مردان توجه خاصی نشان داده است. این گرایش ناظر بر اهمیت آیات قرآن در طرح موضوع‌های اجتماعی برای اصلاح جامعه است.

شاعر در کنار دو موضوع مذکور سعی می‌کند با بهره‌گیری از آیات در طرح موضوع‌های سیاسی چون: انتقاد از کارهای ویران‌گرانه سیاستمداران و قتل و غارت‌هایشان، فقدان آزادی‌های اجتماعی و... ارزش و اهمیت دلنش به خصوص برای زنان و دختران، توصیف شهرها، درختان و... به بهترین نحو استفاده کند. به‌طور نمونه، شاعر در انتقاد و قطع امید از مشروطه که آزادی به دست آمده از برکت آن را ظاهری می‌پندارد، می‌گوید:

درد وطن نیست درین خلق دون
 اما تری اکثر هم «خامدون»
 (نسیم شمال، ۱۳۸۶: ۲۲۱)

که تحلیلی است از آیه «فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ حَتَّى جَعَلْنَاهُمْ حَصِيداً خَامِدِينَ» (الانبیاء: ۱۵)

جدول شماره ۸: تعداد آیات انعکاس یافته در قالب‌های شوی

موضوع	قصیده	مثنوی	قطعه	غزل	مسمط	رباعی	ترجیع‌بند	مستزاد	ترکیب‌بند	دویتی	جمع
تعداد	۲	۲۷	-	۱۹	۱۳۶	-	۱۰	۴	۳	۱	۲۰۲
درصد	۰/۹۹	۱۳/۳۶	-	۹/۴۰	۶۷/۳۲	-	۴/۹۵	۱/۹۸	۱/۹۸	۰/۴۹	۱۰۰

با مشاهده جدول فوق مشخص می‌شود که قالب مسمط با فاصله بسیار زیاد نسبت به بقیه قالب‌های شعری توانسته است ۶۷/۳۲ درصد آیات را در خود انعکاس دهد. ادبیات مشروطه که پایه‌پای نهضت مشروطه، به‌علت بیداری جامعه ایرانی و شناخت تحولات جهانی شکل گرفت، برای تغییر اوضاع اجتماعی ایران به نقش آفرینی پرداخت. در حوزه قالب‌های

جدول شماره ۸: جدول موضوعی آیات اشعار میرزاده عشقی

موضوع	دینی	اجتماعی	سیاسی	فرهنگی	طبیعت	روانی	فلسفی	عقبات	جمع
تعداد	۱	۵	۳	۲	۲	-	-	۲	۱۵
درصد	۶/۶۶	۳۳/۳۳	۲۰	۱۳/۳۳	۱۳/۳۳	-	-	۱۳/۳۳	۱۰۰

با مشاهده جدول فوق، بیش‌ترین تأثیر عشقی از آیات قرآنی در خصوص طرح موضوع‌های اجتماعی با ۵ مورد، معادل ۳۳/۳۳ درصد است. عشقی در این ابیات بیش‌تر به مفاسد قشرها و لایه‌های اجتماعی مثل ظاهرپرستان و فریکاران پرداخته است. به طور نمونه در انتقاد از کسانی که باطن و ظاهرشان با هم فرق می‌کند، اما مردم به طمع پول از آن‌ها پیروی می‌کنند، با کمک گرفتن از داستان حضرت موسی (ع) می‌گوید:

بنگر چها کشیدم از او من که باطنش
صدبار بدتر از این وضع ظاهری
اطراف وی گرفته گروهی برای دخل
چونان که در پرستش گوساله سامری
(میرزاده عشقی، ۱۳۵۰: ۳۵۷)

که تلمیحی دارد به آیه: «وَ لَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ» (البقرة: ۹۲)

موضوع‌های سیاسی، با ۳ مورد، معادل ۲۰ درصد، دومین رتبه را احراز کرده است. اکثر موضوع‌های سیاسی که با آیات قرآن کریم تبیین شده در ارتباط با دخالت‌های بیگانگان و مخالفت با قراردادهایی است که آنان در ایران بسته‌اند. برای مثال، عشقی در اعتراض به قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس، می‌گوید:

تحلیل یا اقتباس در متن داشته است. از آن‌جایی که شاعر در سرودن شعر آن‌هم در قالب‌های سنتی با محدودیت‌های فراوان روبه‌روست و شعر هم طرح غیرمستقیم مفهوم است، تضمین از بسامد پایینی در شعر نسیم شمال برخوردار است.

برای نمونه به دو بیت اکتفا می‌شود:

زده رخسار یارم طعنه بر ماه
هزارون یوسفش افتاده در چاه
(نسیم‌شمال: ۲۵۱)

که تلمیحی دارد به آیه «قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ لَا تَتَّبِعُوا يُوسُفَ وَ أَلْقَوْهُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ» (یوسف: ۱۰)

چون ز مشروطه گفتمش، گفتم
قُلْ اَعُوذُ اَنَا بِرَبِّ النَّاسِ
(نسیم‌شمال: ۴۵)

که تحلیلی است از آیه: «قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ» (الناس: ۱)

۴. تحلیل آیات شعر میرزاده عشقی

دست‌آورد مطالعه شعر میرزاده عشقی حاکی از آن است که وی در دیوان اشعار خود فقط پانزده‌بار تحت تأثیر اندیشه‌های قرآنی قرار گرفته که از نظر سال سرایش ۸ بیت آن بدون تاریخ است و دیگر ابیات نیز براساس سال هجری قمری بدین ترتیب هستند: ۱۳۲۷ یک بیت، ۱۳۳۳ و ۱۳۳۷ هر کدام دو بیت و ۱۳۳۶ و ۱۳۳۸ هر کدام یک بیت. موضوع اشعاری که در این سال‌ها سروده شده است موضوع‌های اجتماعی و سیاسی است.

عشقی در طرح هنری اندیشه‌هایش به کمک آیات از شیوه‌های تحلیل و تضمین هیچ بهره‌ای نبرده است. این نتیجه حاکی از این است که عشقی شناخت زیادی از قرآن کریم نداشته است. برای نمونه تنها به یک بیت اکتفا می‌شود:

شود زمانی ار این مرده شوی از وزرا!
عجب مدار ز دیوانه بازی دنیا!
که این زمانه ناصل و دهر بی‌سر و پا!
زمان موسی، گوساله را نمود خدا!!

(میرزاده عشقی، ۱۳۵۰: ۱۹۰)

که تلمیحی دارد به آیه: «وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ» (البقرة: ۹۲)

۵. تحلیل احادیث شعر بهار

نتیجه این پژوهش ناظر بر این است که بهار در ۱۷۴ بیت از اشعارش تحت تأثیر احادیث نبوی و ائمه معصومین (ع) به صورت تلمیح، اقتباس، تحلیل و تضمین به سرایش شعر پرداخته است.

ملّتی کو با چو من پور عزیز این وطن
آنچه با یوسف نمود از بخل شمعون می‌کند!
ملّتی کو روز و شب برخون خود شد تشنه لب
دشمنان را دعوت از بهر شبیخون می‌کند!

(میرزاده عشقی، ۱۳۵۰: ۳۳۶)

که به این آیه اشاره دارد: «قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ لَا تَتَّبِعُوا يُوسُفَ وَ أَلْقَوْهُ فِي غَيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ.» (یوسف: ۱۰)

جدول شماره ۱: تعداد آیات به کار رفته در قالب‌های شعری

قالب‌های شعری	نصیبه	مثنوی	غزل	مسمط	قطعه	رباعی	مستزاد
تعداد	۷	۱	۴	۳	-	-	-
درصد	۴۶/۶۶	۶/۶۶	۲۶/۶۶	۲۰	-	-	-

طبق جدول فوق، عشقی در طرح آیات از قالب قصیده با ۷ آیه، معادل ۴۶/۶۶ درصد، نسبت به غزل با ۴ آیه، معادل ۲۶/۶۶ درصد، بیش‌ترین استفاده را برده است؛ زیرا قصیده در شعر عصر مشروطه، وسیله بیان احساسات ملی و انتقادهای سیاسی و اجتماعی شد و غزل هم قالبی برای تحریک افکار عمومی و ترویج اندیشه‌های آزادی‌خواهانه و میهن‌دوستی و بیان مطالب سیاسی گردید.

جدول شماره ۱۰: چگونگی طرح‌شدن آیات در اشعار عشقی

چگونگی طرح	تلمیح	اقتباس	تحلیل	تضمین	جمع
تعداد	۱۳	۲	-	-	۱۵
درصد	۸۶/۶۶	۱۳/۳۳	-	-	۱۰۰

همان‌طور که مشاهده می‌شود، تلمیح با ۱۳ بیت، معادل ۸۶/۶۶ درصد در اثرپذیری از آیات اولین رتبه و اقتباس با دو مورد، معادل ۱۳/۳۳ درصد، دومین رتبه را احراز کرده‌اند.

جدول شماره ۱۲: جدول موضوعی حدیث در اشعار بهار

موضوع	دینی	اجتماعی	سیاسی	فرهنگی	اخلاقی	طبیعت	روانی	قلبی	جمع
تعداد	۲۲	۴۲	۹	۱۴	۷۸	۴	۵	-	۱۷۴
درصد	۱۲/۶۴	۲۴/۱۳	۵/۱۷	۸/۱۴	۴۴/۸۲	۲/۱۹	۲/۸۷	-	۱۰۰

با توجه به جدول فوق، بهار در تأثیرپذیری از احادیث به موضوع‌های متنوعی توجه نشان داده که اخلاقیات با ۷۸ مورد، معادل ۴۴/۸۲ درصد، رتبه اول را احراز کرده است. بیش‌ترین استفاده بهار از موضوع‌های اخلاقی با توسل جستن به احادیث به طور مساوی به دوره‌های سوم و چهارم شاعریش برمی‌گردد؛ این دو دهه (۱۳۰۲-۱۳۲۲) سال‌های به قدرت رسیدن رضاشاه و محمدرضاشاه پهلوی بوده است. با به قدرت رسیدن رضاشاه و شکل‌گیری و تحکیم نظام استبدادی، بیش‌تر شاعران آزادی‌خواه، از جمله بهار دست از فعالیت‌های سیاسی کشیدند و به امور فرهنگی و تحقیقات علمی-ادبی روی آوردند؛ اما این سال‌ها، سال‌های تبعید بهار به اصفهان و سرودن مثنوی «کارنامه زندان» هم است که شاعر ضمن تشریح نظام اجتماعی ایران با کمک گرفتن از ارزش‌های دینی در پی نقد و اصلاح ساختار جامعه برآمده است.

بنابراین بهار اخلاق را امری مجرد از اجتماع نمی‌بیند؛ بلکه آن را در پیوند با جهان پیرامونی فرد در نظر می‌گیرد و با به نظم درآوردن الگوهای اخلاقی می‌خواهد روابط منحط اجتماعی را اصلاح کند. مهم‌ترین مباحث اخلاقی مطرح شده در شعرهای ملک‌الشعرا عبارتند از: حُسن خلق، عفو و بخشش، وفاداری به عهد و پیمان، صداقت، شرم و حیا، صبر، حرص، کینه و... برای نمونه می‌توان به یک بیت زیر اشاره کرد:

جدول شماره ۱۱: بازتاب احادیث در پنج دهه

شاعری بهار

دهه	تعداد آیات	درصد
دهه اول (۱۲۸۲-۱۲۹۲)	۲۲	۱۲/۶۴
دهه دوم (۱۲۹۲-۱۳۰۲)	۱۱	۶/۳۲
دهه سوم (۱۳۰۲-۱۳۱۲)	۴۷	۲۷/۵۸
دهه چهارم (۱۳۱۲-۱۳۲۲)	۵۲	۲۹/۸۸
دهه پنجم (۱۳۲۲-۱۳۲۹)	۱۳	۷/۴۷
شعرهای بی‌تاریخ	۲۸	۱۶/۰۹
جمع	۱۷۴	۱۰۰

مطابق این جدول، دوره چهارم شاعری بهار (۱۳۱۲-۱۳۲۲) با ۵۲ حدیث رتبه نخست را به دست آورده است که در مقایسه با جدول شماره یک، دهه اول شاعری، بهار، توانسته بود رتبه اول را در استفاده از آیات قرآنی به خود اختصاص دهد. بهار در دهه چهارم شاعری خود که مصادف با تبعید وی به اصفهان بوده برای طرح هنری اندیشه‌ها، مشکلات و مسایل اجتماعی به احادیث بیش‌تر توجه می‌کرد. ولی دوره دوم شاعری ملک‌الشعرا آخرین رتبه را در اشمال متن به احادیث به خود اختصاص داده است.

امروز خدایگان عالم
بر فرق نهاد تاج لولاک
(بهار، ۱۳۸۶: ۵۲۶)

که به حدیث قدسی «لولاک لما خلقت الأفلاک» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ج ۱: ۲۲۴) اشاره دارد.

جدول شماره ۱۲: تعداد احادیث به کار رفته در قالب‌های شعری اشعار بهار

قالب‌های شعری	قصیده	مثنوی	قطعه	غزل	مسط	ترکیب‌بند	ترجیع‌بند
تعداد	۱۱۵	۳۲	۱۲	۱	۵	۴	۱
درصد	۶۶/۰۹	۱۸/۳۹	۶/۸۹	۰/۵۷	۲/۸۷	۲/۲۹	۰/۵۷
قالب‌های شعری	مستزاد	رایعی	دویتی	تصنیف	قصیده	مسط	جمع
تعداد	-	-	۱	-	۳	-	۱۷۴
درصد	-	-	۰/۵۷	-	۱/۷۲	-	۱۰۰

بر اساس جدول فوق، قالب‌های قصیده، مثنوی و قطعه رتبه‌های اول تا سوم را به دست آورده‌اند. گفتنی است که از ۲۸ حدیثی که در اشعار بی‌تاریخ آمده در قالب‌های قصیده، مثنوی، قطعه و ترکیب‌بند به ترتیب: سه، دوازده و یک بار می‌باشند. این موضوع حاکی از آن است که قالب‌هایی مانند قصیده و ترکیب‌بند بیش‌تر در شعرهای تاریخ‌دار سروده می‌شوند؛ اما مثنوی و قطعه علاوه بر شعرهای دارای تاریخ در شعرهای بی‌تاریخ هم کاربرد فراوانی دارند.

چگونگی طرح	تلمیح	اقتباس	تحلیل	تضمین	جمع
تعداد	۱۵۸	۱۱	۳	۲	۱۷۴
درصد	۹۰/۸۰	۶/۳۲	۱/۷۲	۱/۱۴	۱۰۰

همان‌طور که در جدول فوق مشاهده می‌شود، بهار در ۱۵۸ بیت به صورت تلمیح و در ۱۱ بیت به شیوه اقتباس به طرح

انبیا تو را گفتند نیک باش و نیکی کن
تا که نیکویی بینی از امثال و اقران
(بهار، ۱۳۸۶: ۳۰۳)

که تلمیحی است به حدیث شریف: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى مُحْسِنٌ فَأَحْسِنُوا.» (نهج‌الفصاحة: ۱۴۸)

موضوع‌های اجتماعی شعر بهار در بخش احادیث مانند اندیشه‌های اجتماعی بخش آیات در باره ارزش‌ها، مفاسد و روابط اجتماعی و قشرهای مختلف جامعه است. برای نمونه بهار در انتقاد از مخالفین خود می‌گوید:

نان خود را خورده و جان می‌کنند
پس حلیم خواجه را هم می‌زنند
از مناعت برفراز فرقدان
روز و شب «الفقر فخری» بر زبان
(بهار، ۱۳۸۶: ۱۰۳۷)

که اقتباسی است از حدیث نبوی: «الْفَقْرُ فَخْرِي وَ بِيهِ أَفْتَحِرُ» (قمی، ۱۳۷۳ هـ. ش، ج ۲: ۳۷۸) فقر مایه مباهات من است و به آن افتخار می‌کنم.

موضوع‌های دینی شعر بهار در بخش احادیث با ۲۲ حدیث، معادل ۶۶/۶۴ درصد رتبه سوم را به خود اختصاص داده است؛ در حالی که در بخش آیات اندیشه دینی با ۵۴ آیه، معادل ۲۳/۷۸ درصد رتبه اول را به دست آورده بود. بدین ترتیب می‌توان به این نتیجه رسید که بهار سعی کرده بیش‌تر درباره مسایل اجتماعی و اخلاقیات جامعه از احادیث استفاده کند تا در طرح موضوع‌های دینی که درباره توصیف انبیا و امامان، بهشت، جهنم، قرآن و مرگ است. برای نمونه در مدح و منقبت پیامبر اسلام (ص) چنین می‌سراید:

را به دست آورده است. موضوع‌های اجتماعی مطرح شده در شعر نسیم شمال درباره: روابط، ارزش‌ها، مفاسد، ناهنجاری‌ها و قشرهای اجتماعی است. به طور نمونه درباره مقام و ارزش مادر، این چنین می‌گوید:

هست جنّت زیر پای مادران
جان فرزندان فدای مادران
(نسیم شمال، ۱۳۸۶: ۲۲۳)

که به این حدیث نبوی اشاره دارد: «الْجَنَّةُ تَحْتَ أَقْدَامِ الْأُمَّهَاتِ». (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ج ۲۷: ۱۱۶)

هم چنین اندیشه‌های دینی که در وصف خداوند، انبیا، ائمه، قیامت و...؛ مباحث فرهنگی که درباره ارزش علم و دانش و لزوم یادگیری آن از سوی قشرهای جامعه در همه دوران و مکان‌ها و موضوع‌های سیاسی که شامل ظلم و ستم پادشاهان، فقدان آزادی و... است رتبه‌های دوم تا چهارم را کسب کرده‌اند. برای نمونه می‌توان به بیت زیر اشاره کرد:

نبی چو گفت فریضه است علم بر زن و مرد
به علم کوشم تا جان رسد به جانانم
(نسیم شمال، ۱۳۸۶: ۲۲۸)

که اشاره دارد به حدیث نبوی «طَلَبَ الْعِلْمَ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ». (نهج الفصاحة: ۴۰۳)

جدول شماره ۱۶: تعداد احادیث به کار رفته در قالب‌های شعری نسیم شمال

موضوع	فصیده	مثنوی	لغز	مسمط	رایجی	ترجیع‌بند	مستزاد	ترکیب‌بند	دویتی	جمع
تعداد	۱	۱۴	۸	۴۷	-	۵	۴	۲	-	۸۱
درصد	۱/۲۳	۱۷/۲۸	۹/۸۷	۵۸/۰۲	-	۶/۱۷	۴/۹۲	۲/۴۶	-	۱۰۰

بر اساس این جدول نسیم شمال، از قالب مسمط، بیش‌ترین استفاده را برده است. نکته قابل توجه این است که ۲ بیتی را که

احادیث پرداخته است که این نشان‌دهنده آزادی بسیار شاعر در نوع خوانش با احادیث است. برای نمونه می‌توان به بیت زیر اشاره کرد:

رتبتش پیدا ز اسرار «حسین منّی» است
به خدا کاین سخن از دو لب پیغمبر اوست
(بهار، ۱۳۸۶: ۱۹۰)

که اقتباسی است از حدیث نبوی: «حسین منّی و أنا منه». (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ج ۴۳: ۲۶۱)

۶. تحلیل احادیث شعر نسیم شمال

نتیجه این پژوهش ناظر بر این است که نسیم شمال در ۸۱ بیت اشعارش تحت تأثیر احادیث نبوی (ص) و ائمه معصومین (ع) به صورت تلمیح، اقتباس، تحلیل و تضمین به سرایش شعر پرداخته است که از لحاظ سال سرایش ۷۹ بیت آن بدون تاریخ است و دو بیت در سال‌های ۱۳۳۳ و ۱۳۳۵ هجری قمری سروده شده است.

جدول شماره ۱۵: جدول موضوعی حدیث در اشعار نسیم شمال

موضوع	دینی	سیاسی	اجتماعی	فرهنگی	اخلاقی	طبیعت	روانی	فلسفی	جمع
تعداد	۱۶	۱۲	۳۲	۱۵	۴	-	۲	-	۸۱
درصد	۱۹/۷۵	۱۴/۸۱	۳۹/۵۰	۱۸/۵۱	۴/۹۳	-	۲/۴۶	-	۱۰۰

جدول شماره پانزده، گویای این مطلب است که نسیم شمال در استفاده از احادیث نبوی و ائمه معصومین (ع) به موضوع‌های گوناگون توجه نشان داده است که در میان آن‌ها مباحث اجتماعی با ۳۲ مورد، معادل ۳۹/۵۰ درصد، رتبه نخست

شاعر در بیت زیر به موضوع‌های سیاسی، اجتماعی، بدون ذکر سال و در قالب مسمط و به شیوه تلمیح اشاره کرده است:

آه یتیمان فقیر از قضا
شکر که جمهوریتان شد فنا
(میرزاده عشقی، ۱۳۵۰: ۲۸۴)

که تلمیحی دارد به این حدیث نبوی «إِنَّ دَعْوَةَ الْمَظْلُومِ فَإِنَّمَا يَسْأَلُ اللَّهَ تَعَالَى حَقَّهُ وَ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى لَا يَمْنَعُ ذَا حَقٍّ حَقَّهُ» از دعای مظلوم پرهیز زیرا وی به دعا حق خویش را از خدا می‌خواهد و خدا حق را از حق‌دار دریغ نمی‌دارد. (نهج‌الفصاحه: ۷)

۸. نتیجه

آیات، احادیث و روایات اسلامی یکی از عناصر مهم در تکوین شعر پارسی در دوره آغازین و به ویژه در قرن‌های هفتم و هشتم است. تأثیر آیات و احادیث بر شعر فارسی تا دوران معاصر با فراز و نشیب‌هایی ادامه داشته که ادبیات مشروطه نیز از این اصل مستثنی نبوده است. در عصر مشروطه عده‌ای از شاعران مانند: ملک‌الشعرا بهار، نسیم شمال و میرزاده عشقی متأثر از روح انقلابی حاکم بر زمانه، به تغییر دادن کارکرد شعر فارسی پرداختند. اینان به جای توجه به صاحبان قدرت سیاسی، متوجه مردم و تعالی آنان در حوزه‌های فرهنگی - اجتماعی بودند. در چنین فضایی که پرداختن به اندیشه‌های دینی جزء اولویت‌های شعرای عهد مشروطه نبود، ملک‌الشعرا، نسیم شمال و عشقی در سرایش اشعار خود، به میزان و انحاء مختلف از آیات قرآنی و احادیث نبوی و ائمه معصومین (ع) استفاده کردند؛ چنان‌که ضمن انعکاس اندیشه‌های نو در اشعارشان ارتباط خود را با فرهنگ ایرانی - اسلامی قطع نکردند.

با نگاهی کلی به متأثر شدن بهار، نسیم شمال و عشقی از آیات قرآن و احادیث، می‌توان گفت ملک‌الشعرا بهار، در

شاعر در سال‌های ۱۳۳۳ و ۱۳۳۵ هجری قمری با توسل به احادیث سروده است به ترتیب در قالب‌های مثنوی و مسمط هستند. از این رو، می‌توان یادآور شد که این قالب‌ها، در طرح اندیشه‌های نبوی نسیم شمال، علاوه بر این که در شعرهای بی‌تاریخ کاربرد فراوانی دارند در شعرهای تاریخ‌دار هم غالباً از آن‌ها استفاده می‌شوند.

جدول شماره ۱۷: چگونگی طرح شدن احادیث در شعر

نسیم شمال

چگونگی طرح	تلمیح	اقتباس	تحلیل	تضمین	جمع
تعداد	۶۸	۱۰	۱	۲	۸۱
درصد	۸۳/۹۵	۱۲/۳۴	۱/۲۳	۲/۴۶	۱۰۰

بر اساس جدول فوق، نسیم شمال در ۶۸ بیت، معادل ۸۳/۹۵ درصد، با تلمیح به احادیث، و بعد از آن در ۱۰ بیت، معادل ۱۲/۳۴ درصد، با اقتباس به طرح اندیشه‌هایش پرداخته است. وی برخلاف بخش آیات، از اقتباس و تحلیل بسیار کم کمک گرفته است. برای نمونه تنها به ذکر یک مثال که بیش‌تر کاربرد دارد، اکتفا می‌شود:

پرورده شد از لحم و دم سید «لولاک»
قنداقه او زامر خدا رفت به افلاک
(نسیم شمال، ۱۳۸۶: ۴۳۴)

که اقتباسی است از این حدیث قدسی: «لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ج ۱، ۲۲۴)

۷. تحلیل احادیث شعر میرزاده عشقی

طبق بررسی‌هایی که از اشعار عشقی به عمل آمده، وی فقط در دو بیت از اشعارش تحت تأثیر احادیث نبوی بوده است.

فهرست منابع

— قرآن کریم

- آجودانی، ماشاء‌الله (۱۳۸۳). **مشروطة ایرانی**، چاپ نهم، تهران: اختران.
- بهار، محمدتقی (۱۳۶۸). **دیوان اشعار (دو جلدی)**، به کوشش مهرداد بهار، چاپ پنجم، تهران: توس.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۶۴). **نهج الفصاحة** (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول اکرم (ص))، با ترجمه فارسی، چاپ نوزدهم، تهران: جاویدان.
- شفيعي کدکني، محمدرضا (۱۳۹۳). **ادوار شعر فارسي از مشروطيت تا سقوط سلطنت**، چاپ دوم، تهران: سخن.
- طغیانی، اسحاق (۱۳۸۲). «**احادیث و روایات اسلامی در دوره آغازین شعر فارسی**»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشکده شهید باهنر کرمان، شماره ۱۳ (پیاپی ۱۰).
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۷۰). **احادیث مثنوی**، چاپ پنجم، تهران: امیرکبیر.
- قمی، شیخ عباس (۱۴۱۴.ه.ق/۱۳۷۳). **سفینه البحار و مدینه الحکم**، نجف: دارالاسوة.
- گودرزی، غلامرضا (۱۳۸۳). **دین و روشنفکران مشروطه**، با مقدمه غلامعباس توسلی، چاپ اول، تهران: اختران.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳.ه.ق/۱۳۶۱). **بحار الانوار**، بیروت: مؤسسة الوفا.
- محقق، مهدی (۱۳۵۹). **تحلیل اشعار ناصر خسرو**، چاپ سوم، تهران: دانشگاه تهران.
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۴). **میزان الحکمة**، مترجم حمیدرضا شیخی، پانزده جلدی، چاپ پنجم، قم: دارالحدیث.
- میرزاده عشقی، محمدرضا (۱۳۵۰). **کلیات مصور عشقی**، به اهتمام علی‌اکبر مشیرسلیمی، چاپ ششم، تهران: سپهر.
- نسیم شمال، سیداشرف‌الدین گیلانی (۱۳۸۶). **دیوان نسیم شمال**، با مقدمه سعید نفیسی، چاپ اول، تهران: سعدی.
- نوری، محدث، میرزا حسین (۱۴۰۸.ه.ق). **مستدرک الوسائل و مستنبط الوسائل**، الطبعة الأولى، بیروت: مؤسسة آل البيت عليهم السلام

دیوان شعری خود، در استفاده از آیات قرآنی و احادیث به ترتیب با ۲۲۷ آیه و ۱۷۴ حدیث، بالاترین رتبه را نسبت به نسیم‌شمال و عشقی به دست آورده است. زندگی شاعری وی برخلاف آن دو شاعر، به پنج دوره تقسیم می‌شود که دوره اول و چهارم به ترتیب با ۵۳ آیه و ۵۲ حدیث در استفاده از آیات قرآن و احادیث نبوی و ائمه معصومین (ع) رتبه نخست را کسب کرده است. هم‌چنین بهار در طرح موضوع‌های شعری، از آیات قرآنی و احادیث بیش‌تر از نسیم‌شمال و میرزاده عشقی استفاده کرده است.

در استفاده از قالب‌های شعری، بهار به عنوان شاعر قصیده‌سرای آستان قدس رضوی بیش‌تر از این قالب در طرح آیات و احادیث بهره برده است؛ ولی قالب مسمط در اشعار نسیم‌شمال در به‌کارگیری از آیات قرآن و حدیث، بالاترین بسامد را دارد. بدین ترتیب نسیم شمال بیش‌تر به قالب‌هایی توجه دارد که قبل از او کم‌تر به کار گرفته شده است. اشرف‌الدین، فرم و قالب را به هر طریقی که بخواهد تغییر می‌دهد و سعی می‌کند در عرصه‌ای وسیع در حوزه تصرفات در فرم قالب، بدون محدودیت قالب‌های رسمی، سخن بگوید. در حالی که میرزاده عشقی در اشعار خود، هفت‌بیت از پانزده‌بیتی را که در آن متأثر از آیات قرآنی است، در قالب قصیده سروده است. در استفاده از طرح هنری آیات قرآنی و احادیث، صنعت تلمیح در شعر هر سه شاعر جایگاه اول را دارد. ولی توجه بهار و نسیم‌شمال به اقتباس و تحلیل، بیش‌تر از عشقی است؛ زیرا گرایش‌های دینی در بهار به عنوان ملک‌الشعرا آستان قدس رضوی و نسیم‌شمال به علت روحانی و سید بودنش، قوی‌تر از عشقی است.